

TIL BILIMINDEGI PAREMIOLOGIYALÍQ IZERTLEWLER

Nargiza Esemuratova

ÓZIA QQ bólimi, Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti
tayanish doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14558316>

Annotatsiya: Bul maqala paremiologiyalıq izertlewler tariyxı haqqında. Tiltanıwda paremiyalardıń uyreniliwi ulken ahmiyetke iye.

Gilt sózler: paremiya, paremiologiya, transform, naqıl-maqallar, kórkem tekst.

Аннотация: Данная статья посвящена истории паремнологических исследований. В ней рассматриваются изучение паремий в лингвистике и научные исследования исследователей паремнологии.

Ключевые слова: паремия, паремнология, трансформ, пословицы, художественный текст.

Abstract: This article is devoted to the history of paremiological research. It examines the study of pemiias in linguistics and the scientific research of paremiology researchers.

Key words: paremiya, paremiology, transformation, proverbs, literary text.

Naqıl-maqallar tek ǵana til materialları tiykarında emes, al hárbir tildiń sheksiz imkaniyatları sheńberinde payda bolıp, rawajlanıp, jıllar dawamında saqlanıp kelingen birlikler esaplanadı.

Hárbir xalıqtıń tili, dúnyaqarasına, jasaw jaǵdayına say naqıl-maqalları qalıplesip, xalıq mine usı naqıllardan óz pikirin anıq, tınıq hám tásirli jetkerip beriw maqsetinde paydalanadı. Tilimizdegi naqıl-maqallardı, olardıń ózine tán tillik ózgesheliklerin, naqıllardıń til sistemasında tutqan ornın arnawlı túrde paremiologiyada úyrenemiz. XIX ásir paremiologiyasınan baslap tap búgingi kúnimizge shekem ilimdegi eń aktual máselelerdiń biri – naqıl-maqallardıń sóylewdegi, kórkem teksttegi, tildegi iskerligi, xızmeti esaplanadı. Naqıl-maqallardıń sóylewde hám teksttegi tábiyati, tiykarınan, olardıń til sistemasındaǵı iskerligin támiynlew menen sheklenbesten, kórkemlik hám estetikalıq ózgeshelikleriniń pútin birligin payda etedi. Usı ózgeshelikleri tiykarında naqıl-maqallar dóretiwshilerdiń tekst jaratıwdaǵı eń jaqın járdemshisi, pikirdi jetkeriw quralına aylanadı. Naqıl-maqallar uzaq dáwirlerden berli ilimpazlar dıqqat-itibarındaǵı “gónermeytuǵın” temalardıń biri sıpatında qaraladı. Naqıl-maqallar hám olar menen baylanıslı bolǵan máseleler dúnya tillerinde, ásirese, rus til biliminde tereń túrde úyrenilgen.

Paremiologiyalıq izertlewler tariyxına názer awdaratuǵın bolsaq, bazı paremiolog ilimpazlardıń naqıl-maqallardı “zamanagóy emes birlikler” sıpatında qarap, hátteki, rawajlanǵan zamanagóy dúnyada xalıqtıń kúndelikli

сóylesимінде нақылдардың қолланылуы тұрақлы түрде пáseyip кетиwin болжайды. Олар óз пикирлерин: “нақыллар – ескирген фольклор стреотиплеринин ливгвистикалық бóлимлери болып, олар заманагóй óмир хақықатлығына дурис келмейди”, – деп толықтирады [1]. Америкалық белгилі фольклортаныwshы илимпаз J. Spirstin бул пикирлери илимде júdá кóп талас-тартыслы мәселелердин келип шығуына себеп болды. Ардан 5 жыл óтип болса, илимпаз S. I. Vyaltseva Москвуда мине усы тема шеһберинде диссертация жұмысын жақлап, инглиз тили тийкаринда нақыл-мақаллардин күнделикли турмиста қолланылу шеһбери барған сайын кеһейип атырғанлығын дәлийллеп береди [2]. Солай етип, буннан дерлик ярым áсир алдын паремнолог илимпазлар нақыл-мақаллардин қолланылу óриси қала цивилизациясы менен байланыслы halда тарайып кетилиwi қáwпи хақында пикирлер билдирген болса да, бугинги күнге келип, нақыл-мақаллардин сóylesiwде, текстте кеһ түрде қолланылуы бойынша барлық гúманли пикирлерге шек қойылған. Áлбетте, бунда паремнолог илимпазлардин илимий изленислеринин нáтиьжелери úлкен áһмийетке ийе. Бугинги күнге келип заманнын, техникатехнология тез пát пенен rawajланып атырған бир дáwirде де халықтын нақыл-мақалларға болған талабы асып бармақта.

Socialлық-лингвистикалық изертлеулер соны кóрсетеди, күнделикли турмиста нақыллар сóylesiw, пикир алысу processлеринин ажыралмас қурамылық бóлеклери есапланadı [3, 9].

Бул мәсеle жóнинде немис паремнолог алымы Frants Shindler илимий изленислер алып барды. Илимпаздин 1993-жылы баспадан шыққан kitabинда халықтын хáرقылы socialлық топарларындағы нақыл-мақаллардин қолланылуы, түрли хызметлерде жұмысалуы хақында тужырымлы пикирлер билдиреди [4]. Изленислер нáтиьjesине бола, нақыл-мақаллар тек гана қáлиплескен формасында емес, ал óзгертйген, transformацияланған кóринисинде де қолланылады, – деген илимий жулмаққа тоқталadı. Илимпаз бул мәсеle шеһбериндеги изленислерин узақ жыллар дауамында алып барды. 1997-жылы онин чех илимпазы D. Bittnerova менен биргеликте дýзген “Чех нақыл-мақалларинин новаторлық сóзлиги” баспа жүзин кóреди. Бул сóзлик заманагóй ливгвистикалық орталықта нақыллардан пайдаланыwdын мólsherин мáлим бир дárejеде сáwlelendirip берди [5].

Кóринип турғанандай, заманагóй тил билиминде илимпазлар нақыл-мақаллардин тиллик óзгешелikleri, олардин семантикалық, структуралық, лексикалық тáреплерин úйренiw менен шекленип қалмастан, нақыл-мақаллар бойынша кóп қырлы изленислер алып бармақта. Тил билиминде нақыллардин сóylew процесиндеги, текстлердеги хызмети анализленген миьнетлер баршılıқ. Áсиресе, кóркем текстте хám гáлаба хабар қурааларинда нақыллардин хызметин анализлеу паремнологлардин қызығушылығын ойататуғын мәсеle есапланadı.

Kórkem tekstte til birliklerin, sol qatarı naqıl-maqallardı tańlaw jazıwshınıń kommunikativ niyetine, dúzilip atırǵan teksttiń funksional stili hám janına baylanıslı. Kórkem shıǵarma tilinde qollanılǵan naqıl-maqallardı arnawlı túrde izertlegen ilimpaz L.B.Savenkova 2002-jılı “Rus naqılları funkcional sistema sıpatında” temasında doktorlıq dissertaciyasını jaqlaydı. Ol shıǵarmada qansha naqıl-maqal qollanıwı dóretpeniń kólemine tikkeley baylanıslı degen pikir bildiredi [6, 25]. Jumıstıń III babı “Ádebiy tilde paremiyalardıń funkciyası” dep atalıp, ilimpaz bul baptaǵı izlenislerinde lirika, epika, dramada naqıllardıń jumshalıwına birme-bir toqtalıp ótedi. Onıń pikirinshe, lirikalıq dóretpelerde, kishi epikalıq shıǵarmalarda naqıl-maqallar miynettiń tiykarǵı ideasın ashıp beredi yaki onıń teması (ataması) xızmetinde keledi. Al, dramada bolsa, kóbinese, personajdıń ómirlik poziciyasın sáwlelendiredi [6: 33]. Jumısta tek ǵana kórkem tekstte naqıl-maqallardıń jumshalıwı emes, al gazeta tekstlerinde naqıllardıń paydalanılıwı boyınsha da tujırımlı pikirler bildiriledi. Jumıstıń IV babı “Gazeta betlerindegi paremiyalar” dep atalıp, bul bapta gazeta betlerinde naqıllardıń qollanıwı – zamanagóy jámiyettiń qádiriyatları ústinligin kórsetiwshi tiykar sıpatında qaraladı. Sonday-aq, naqıl-maqallar gazeta tekstiniń adresatına tásir qılıwshı qural esabında úyreniledi. Avtor tárepinen kórkem tekst hám gazeta tilinde naqıllardıń qollanıwı ortasındaǵı birneshe ózgeshelikler kórsetip ótiledi: Eger naqıl kórkem tekstte paydalanılsa, ol avtordıń, yaǵnıy jeke bir shaxstıń maqsetin ámelge asıradı. Al gazetada qollanılǵan naqıllar bolsa málim bir topardıń mentallıq hám tillik portretin sáwlelendiredi. Óytkeni gazetanıń bir sanında birneshe jurnalistlerdiń materialları járiyalanadı. Sonlıqtan-da, gazeta tek bir shaxstıń emes, al málim bir jámiyettiń qádiriyatlar sistemasın ózinde jámlestiredi.

Dóretiwshiniń shıǵarmaları tilin keń masshtabda úyreniw olardıń paremiologiyalıq qorın izertlewdi de talap etedi. Ilimpaz Zaydenshnur rus dóretiwshisi L.N.Tolstoydıń dóretpelerin túrli aspektte keń kólemde úyrenen. Ol Tolstoydıń shıǵarmaları boyınsha birqatar salmaqlı miynetlerdiń avtorı sanaladı. E.E.Zaydenshnur Tolstoydıń naqıl-maqallardan paydalanıw sheberligin de arnawlı túrde úyrenip, onı dáwirlestiredi. Tolstoydıń naqıl-maqallardı qollanıwın tómendegishe dáwirlerge bólip analizlep shıǵadı:

1. 50-jıllar, Tolstoydıń kristiyan mektebinde islegen waqtı. Bul dáwirde ol naqıl-maqallardan oqıw qollanba, material sıpatında paydalanǵan;
2. 70-jıllar, Tolstoydıń “Azbuqa” nı dúzgen waqtı. Ol kitaptıń birinshi bólimin jazıwda xalıq naqılları tiykarında dóregen materiallardan paydalanadı;
3. 80-jıllar, Tolstoy xalıq danalığı tiykarında shıǵarmalar dóretken (ertekler) [3,121].

Belgili alım P.Durchonın 2005-jılı “Qarama-qarsı tildegi maqallar” monografiyası basılıp shıqtı [7]. Miynette nemiz hám slovak xalqınıń janlı sóylesim processinde naqıl-maqallardıń funkciyasın kórsetip beredi. Álbette, naqıl-maqallardıń sóylewde, tekstlerde qollanıwı basım kópshilik jaǵdaylarda adamnıń jeke tańlawına hám tillik talǵamına baylanıslı jaǵday.

2006-jılı E.E.Jigarina “Maqallardıń zamanagóy barlıǵı: tekstlerdiń variantlılıǵı hám kóp funkciyalılıǵı” temasında kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı [8]. Dissertaciyada naqıllardıń ózgeriw formaları keń túrde úyrenilgen. Naqıllardıń quramlıq qısqarıwı, keńeyiwı, jańalanıwı, quramalı túrde ózgeriliwi misallar járdeminde analizlenedi. Sonday-aq, sóylew procesinde naqıllardıń kóp funkciyalılıǵı izertlenedi.

2015-jılı “Sóylewdegi paremiologiya: paremiologiyanıń ulıwma hám ámeliy máseleleri. Hám sóylewde, hám teksttegi maqallar. Maqallar hám dúnyanıń lingvistikalıq kórinisi” atamasındaǵı kollektivlik monografiya keń jámiyetshilikke usınıldı [3]. Monografiyada belgili rus hám shet el ilimpazlarınıń maqalaları orın alǵan bolıp, onda ulıwma paremiologiyanıń hám slavyan paremiologiyasınıń aktual máseleleri, naqıllar hám álemniń til kórinisiniń ózara baylanısı, (slavyan, german, baltik tilleri tiykarında) naqıl-maqallardıń teksttegi funkciyası, naqıllardıń leksikografiyalıq táriypi analiz qılınǵan. Miynetniń qunlılıǵı sonda, bul kitapta belgili AQSH, Finlandiya elleriniń paremiolog-ilimpazlarınıń miynetleri birinshi márte rus tilinde járiyalandı. Jumıs tórt úlken bapтан ibarat bolıp, birinshi bapta ulıwma paremiologiyanıń mashqalaları haqqında sóz etilgen. “Diskursta hám tekstte naqıllar” dep atalatuǵın ekinshi bapta publisistikalıq teksttegi naqıl-maqallar, L.N.Tolstoydıń shıǵarmaları tilindegi paremiyalardıń funkciyası haqqında bahalı pikirler bildirilgen. Monografiyadan orın alǵan “Tolstoydıń tilindegi paremiyalardıń funkciyası” maqalası O.V.Lomakınaǵa tiyisli bolıp, ilimpazdıń keltiriwinshe, Tolstoydıń shıǵarmalarındaǵı 1200 den artıq ideoma, naqıl-maqallar úlken paremiologiyalıq korpustı dúzedi. Jazıwshı dóretpelerinde naqıllar avtor poziciyasın sáwlelendiriw menen sheklenbesten, shıǵarma teması, epigrafi sıpatında da qollanıladı. Sonday-aq, ilimpaz XX ásir 80-jıllarında jazıwshı naqıl-maqallar tiykarında ertekler dóretyw ideasına berilip ketken” degen pikir bildiredi [3,123]. Álbette, naqıl-maqallar tiykarında ertekler dóretyw processinde xalıq naqıllarınıń transformaciyalanıwı júz bergen.

Sońǵı jıllarda alıp barılǵan paremiologiyalıq izertlewler haqqında sóz barǵanda K.N.Vasilievnanıń kandidatlıq dissertaciyasın aytıp ótiwimiz zárúr. Ol 2022-jılı “Internet-kommunikaciya transformaciya-paremiyalar: strukturası, semantikası, tematikalıq toparlar” temasında kandidatlıq jumısın jaqlaydı [9].

Jumista transformaciýalanǵan naqıl-maqallar arawlı túrde úyreniledi. Avtor transformaciýalanǵan naqıl-maqallardı “transforma” termini menen atap, transformalardıń jasalıwındaǵı tómendegi usıllardı kórsetip ótedi:

1. Naqıl komponenti quramınıń keńeyiwı;
2. Komponentlerdiń orın almasıwı;
3. Aralas struktura-semantikalıq túrdegi transformaciya (kombinaciya);
4. Naqıllardıń eki sınarınıń da transformaciýalanıwı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, dúnya til biliminde bul másele sheńberinde islengen ilimiy izertlewler júdá kóp. Olardıń tiykarında qaraqalpaq til biliminde de úyreniwler alıp barıw aldımızdaǵı baslı maqsetimiz sanaladı. Paremiologiyada óz sheshimin kútip turǵan máseleler barshılıqtı quraydı. Sonlıqtan-da, til biliminde paremiologiyalıq birliklerdi keń masshtabda úyreniwimiz zárúr.

Ádebiyatlar:

1. Spears J. The Metaphor in American Folk Speech// Folklore. 1973. Vol. 29. –№1
2. Вяльцева С.И. Речевое использования английских пословиц. Диссертация канд. филол. наук. – М., 1977.
3. “Паремнология в дискурсе: общие и прикладные вопросы паремнологии. Пословицы и дискурсе и в тексте. Пословицы и языковая картина мира”. Коллективная монография// – Ленанд., 2015.
4. Schindler Franz. Sprichwort im heutigen Tschechischen: empirische Untersuchungen und semantische Beschreibung. – München: Otto Sanger, 1993.
5. Schindler Franz, Bittnerova Dana. Česká příslovi. Soudobý stav konce 20. století. – Praha: Karolinum, nakladatelství Univerzity Karlovy, 1997. -315.
6. Савенкова Л.Б. Русские паремии как функционирующая система// Дисс. докт. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2002.
7. Ďurčo Peter. Sprichwörter in der Gegenwartssprache. – Trnava, 2005.
8. Жигарина Е.Е. Современное бытование пословиц: вариативность и полифункциональность текстов// Автореф. канд. филол. наук. – Москва, 2006
9. Васильева К.Н. Паремии-трансформы в интернет-коммуникации: структура, семантика, тематические группы// Дисс. канд. филол. наук. – Москва, 2022.